

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of International Social Research
Volume: 3 Issue: 14 Fall 2010

TEORİK AÇIDAN ARUZ İLMİ VE ÜÇ ARUZ RİSALESİ
THEORETICAL ARUZ DISCIPLINE AND THREE ARUZ PAMPHLETS

Kamil Ali GIYNAŞ*
Özer ŞENÖDEYİCİ**

Özet

Klasik Türk Edebiyatı manzum metinlerinin ölçüsünü ifade eden “aruz”, pratikte uzun-kısa veya açık-kapalı kabul edilen hecelerin ritmik ve sistematik biçimde şiirlerde kullanılması biçiminde kendisini gösterir. Ancak teorik plânda, oldukça fazla teferruatı barındıran aruz, müstakil bir ilim olarak değerlendirilmiştir. Aruz teorisinden bahseden eserlerde kendisine yer bulan birçok tanımın, terimin ve ibarenin pratikte geçerliliği yoktur. Aruz ilmini iyi bilmekle, şiirlerde aruz veznini iyi kullanmak arasında derin bir uçurum bulunduğu görülmektedir. Çalışmada Türk edebiyatında aruz teorisinden bahseden risaleler ve özelliklerine değinilecek, Türklerin bu vezne herhangi bir katkıda bulunup bulunmadıkları tartışılacaktır. Çalışmanın sonunda, neşredilmediğini tespit ettiğimiz üç ayrı müellife ait “aruz risalesi”nin metni transkripsiyonlu olarak verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Vezin, Aruz, Aruz Risalesi, Türk Aruzu, Manzum Metinler.

Abstract

“Aruz” what is the meter of verse texts of Classical Turkish Literature is shown itself as long and short syllables of the rhythmic and systematic manner in poetries. However theoretical seat, “aruz” which contains a lot of details was evaluated as an independent discipline. A lot of definitions, terms and phrases in works that talking about theory of “aruz” have no practical effect. It is seen that there are huge differences between to know discipline of “aruz” and to use this meter in poetries. In this work, pamphlets mentioned in the theory of “aruz” and its features will be touched on and it will be questioned that Turks add any element to this meter or not. At the end of work three different aruz pamphlets that we have fixed they didn’t publish before will be given with transcription scripts.

Key Words: Meter, Aruz, Aruz Pamphlet, Turkish Aruz Meter, Verse Texts.

1. Aruz İlimi ve Aruz Risaleleri

Türk edebiyatının oldukça uzun bir döneminde hüküm süren aruz vezni, esasen Arap şiirinde teşekkül etmiş, ardından Farsların tercih ve rağbetinin de tesiriyle Türk edebiyatına dâhil olmuş bir vezin sitemini ifade eder. Türk hece yapısında uzun ünlülerin bulunmayışı, bu veznin Türk edebiyatında profesyonel bir şekilde uygulanabilmesini geciktirmiş ve ödünç kelimelerin Türk dili ile yazılan şiirlere akın etmesi sonucunu doğurmuştur. “*Türk edebiyatında aruzun başarılı bir şekilde kullanılması belli bir süreç içerisinde gerçekleşmiştir. Başlangıçta Türkçe kelime kadrosu aruzun ihtiyaç duyduğu uzun ünlüleri bulundurmadığından aruz ile şiir yazmak çok zordu ve istenilen düzeyde başarıya ulaşılıyordu. Zamanla Arapça ve Farsça’dan giren kelimelerin de katkısıyla aruz ölçüsünün kullanıldığı, son derece âhenli ve etkileyici şiirler yazılmaya başlandı* (Saraç, 2007: 201).”

Şiirde âhenk unsuru olarak kullanılan aruz vezni, Osmanlı kaynaklarının ifadesine göre şiir için gerekli olmayan, ancak varlığında çeşitli faydalar bulunan bir miyar, bir mihenkittir. Sözgelimi Ali bin

*Araştırma Görevlisi, Ahi Evran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kırşehir (kamilali_7@hotmail.com).

**Araştırma Görevlisi, Ahi Evran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kırşehir (ozersenedeyici@gmail.com).

Hüseyin el-Amasî'nin şiir terimleri ve aruz üzerine yazdığı muhtasar makalesinde, aruz bilmenin iki faydası olduğu belirtilmiştir:

“*Ammâ ba'zılar demişler ki tab'ı vekkâd u zihni nakkâd olan kimselere 'arûz hâcet degildir. Zîrâ ki vicdân-ı insân ebyâtuñ rekâketini ve sekâmetini kuvvet-i tab' ile temyîz idüp bilür, demişler. Ve lâkin biz eydürüz: 'Arûz bilmekte iki dürlü fâ'ide vardır. Biri oldur ki 'arûz ıstılâhâtın bilür ve kankı beyt kankı bahr idügin ve ne vezni idügin taktî' idüp çıkarur ve ikinci oldur ki sâhib-tab' olmayan kimseye kuvvettür. 'Arûz bilmek sebebiyle beyti mevzûn okur. Zîrâ arûz, mîzân-ı şî'rdür. Pes, her beyti mîzân ile muvâzene ider, dahi hiffetin ve sıkletin bilür, nâ-mevzûn okumaz ve dahi beyt olur ki 'arûziler katında mevzûn gelmez, tabî'ate sakîl gelür (01 Hk 583/6: 331a).¹*”

Aruzun gerekli olmadığını iddia edenlere karşılık verilen cevapta, söz konusu vezni bilmenin pratikte iki faydası olduğu belirtilmektedir. Bunlardan birincisi, aruz ıstılahlarını bilmek ve hangi beytin hangi bahirle yazıldığını tespit edebilmektir. İkincisi ise, aruzun şairlik kudreti olmayanlara kuvvet vermesidir. Aruz ilmini bilmenin ve beyitlerin veznini tespit etmenin, insanları seçkin kılan bir özellik olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Latîfî de şairleri kendi içinde tasnif ederken, şiirde kudreti olmadığı hâlde vezin ve kafiye bilgisine vâkif olmakla şairler zümresine mensup olan bir gruptan bahsederken “*Bir kısmı dahi ancak kelâm-ı mevzûna kâdir olup killet-i kâbiliyyetden hayâlât u ma'ânî bulamaz ve kem-fehm ü kedd-tab' olmağın ihtirâ'-ı sanâyi'de mücid ü mübdi' olmaz (Canım, 2000: 102-103).*” Mevzûâtü'l-Ulûm'da aynı hususta söylenenler, güçlü şairlerin ihtiyaç duymadıkları için, şairliği zayıf kimselerin ise beceriksizlikten ötürü aruz ilmini öğrenmelerine gerek olmadığı yönündedir. Eserde aruz, vasat ve geneli oluşturan geniş zümre tarafından öğrenilmesi gereken bir ilim olarak sunulmuş, çoğunluğu oluşturan bu kesimin çalışarak aruz ilmini öğrenmesi gerektiği söylenmiştir: “*... sâhib-tab'-ı selîm ü pâk olup envâ'-ı şî'ri tahsîl ve idrâk edenler 'ilm-i 'arûzdan müstağnîdür ve tab'ı belîd ve mi'yârî kec ve gayr-ı sedîd olanlar andan müntefi' olmaz. Pes, bu 'ilmiden müntefi' ve aña muhtâc olanlar bu iki tâ'ifeniñ gayrıdur ki ekser-i nâs bu tâ'ifeden ma'dûd ve anlara lâzım olan kesb ü tahsîlde bezl-i mechûddur (Taşköprîzâde, 1313/I : 244).*”

Her ne kadar söylenenler, aruzun gerekli olmadığı fikrini savunuyor gibi görünse de, aruz öğretmek için risalelerin yazılması, aruzun faydaları üzerinde ısrarla durulması, şiirde aruzun vazgeçilmez bir unsur olduğunu telkin etmektedir.

Arap edebiyatı menşe'li aruz ilmini bilmekle, onu şiirde uygulamak arasında derin bir uçurum bulunduğu dikkati çekmektedir. Uzun ve kısa heceler konusundan haberdar olan bir kimse, önüne konan bir bahirle şiir yazmaya çalıştığında “aruz ilmi” adı verilen bilgi birikiminin yalnızca küçük bir kısmını kullanmış olur. Bahirlerin kendi içlerinde tasnifi, tef'ilelerin çeşitli değişikliklerle almış olduğu yeni isimler vs. aruzun şiirde uygulanabilirliğine pek fazla etkisi olmayan bilgilerdir. Bunların farkında olan Surûrî [ö. 1561], aruz terimlerinin eskiden bilinmeden uygulandığını; ancak kendisinin yazdığı eserle birlikte döneminin şairlerinin bu fennin tafsilatını öğrenerek uygulayabileceklerini ifade etmiştir. Surûrî, “*Eskiler bunları bulmadıkları için kaydetmediler; ancak sanmayın ki bu derece bilmediler*” derken, kendi döneminde aruz ilmini tüm birikimiyle bilmeden şiir yazarların bulunduğu dikkat çekmektedir. Ayrıca bu kimselerin eski şairleri de aruz ilmini bilmemekle itham ettiğini söylemektedir:

*Bunlaruñ gerçi ekserin kudemâ
Görmediler ve leyse fihi 'amâ*

*Bulmadılar ki sebt kılmadılar
Sanmañuz kim bu deñlü bilmediler*

*Lîk şimdi zamânuñ eş'ârı
Bu zevâyidden olmadı 'ârî*

*Pes bize vâcib oldı yâd itmek
Sizlere vâcib i'timâd itmek (Bahrü'l-Maârif, 45 Hk 2927/2: 182a)*

¹ İstılâhatü'ş-Şî'riye'de Müstakimzâde Sadeddin Süleyman Efendi (ö. 1788) de, Amâsî ile neredeyse aynı ifadeleri kullanır: “*Ma'lûm ola ki tab'-ı selîm-i vekkâd ve zihn-i müstakîm-i nekkâd olan kimesneler fenn-i 'arûzı muhtâc olmazlar. Zîrâ ki vicdân-ı insân ebyât-ı manzûmeniñ rekâketin ve eş'âr-ı mevzûneniñ sekâmetin, kuvvet-i zekâ-yı tab' hükmiyle temyîz idüp bilürler demişlerdür. Lâkin sâhib-i tab'-ı müzehheb olmayan kimselere kuvvettür; 'arûz bilmek sebebi ile beyti mevzûn okurlar (Tolasa, 1986: 366).*”

Eski dünyanın ilim telakkisi, bir ilmin dinî referanslarca teyit ve tasdik edilerek varlığını meşru göstermesini gerekli kılmaktaydı. Aruz ilmi için de bu referanslara başvurulmuştur. Bir ilmin önemli ve geçerli olduğu, onun Kurân'da ya da diğer dinî kaynaklarda yer alıp almadığına göre kanıtlanabilirdi. Aruz ilmi hususundaki müstakil eseri Mîzânü'l-Evzân'da Ali Şîr Nevâyî, aruzun dinî referanslarını şu şekilde açıklar:

“Ammâ bilgil kim arûz fenni kim nazm evzânining mîzânudur, şerîf fendür, neyüçün kim nazm ilmining rütbesi be-gâyet biyik rütbedür. Andak ki Hak subhanehu ve ta'âlânung Kelâm-ı mecd'ide köp yirde nazm vâki' boluptur... ve Resûl sallallâhu 'aleyhi ve sellem ehâdiside dağı hem bu tarîk tüşüptür... ve Emîrî'l-mü'minîn 'Ali kerremallâhu vechehuning eş'ârî köptür, belki dîvânı bar. Yana meşâyih ve eyimme ve evliyâullâhdın köp 'azîmü's-şân ilning nazmı, belki dîvânı ve mesnevî tarîkı bile kitâbları bar kim istişhâdıga hâcet imes, ni üçün ki halâyık kaşıda rûşendür ve hem söz tatvîl tapar. Ve bu nazmlarning aslı ve zâbutası 'arûz buhûr u evzânıga mevkûf² (Eraslan, 1993: 12-13).”

Kurân'da aruz veznine uyan âyetlerin bulunması, hadislerden bazılarında da aynı uygunluğun görülmesi, Hz. Ali'nin bir divan oluşturacak kadar şiir yazması, şeyh ve imamlardan bazılarının da aruz bahir ve vezinlerine mutabık sözler sarf etmesi, söz konusu ilmin meşruluğunu ve önemini göstermektedir. Anlaşıldığı kadarıyla eslaf, şiirde aruzun gerekliliği ile aruz ilminin tahsil edilme zorunluluğu arasında bir ayırım gözetmemektedir. Böyle bir bakış açısıyla da “*aruz risalesi*” başlığı altında, aruzun teorik kısmından bahseden eserler kaleme alınmıştır.

İslâm medeniyeti çerçevesinde eserlerin kaleme alınmasıyla birlikte, aruz da Türk şairleri arasında rağbet kazanmıştır. “*İslâmî devreye ait ilk eserlerden Yusuf Hâs Hâcib'in Kutadgu Bilig'i ve Edib Ahmed'in Atabetü'l-Hakâyık'ı mütekârib bahrine ait feülün feülün feülün feül kalıbıyla yazılmıştır ki bu vezin, Türk şiirinde öteden beri en yaygın şekillerden biri olan 11 heceli vezne uymaktadır* (Şafak, 2003: 10).” Türk edebiyatında nazım şekillerinin ve konuların da Arap ve Fars edebiyatından aynen alınması neticesinde aruzun kullanım sahası genişlemiştir.

Aruz vezninin kullanımı yaygınlaştıkça, menşei ve kuralları hususundaki ayrıntıları ihtiva eden eserlerin de yazılmaya başlandığı tahmin edilebilir. Anadolu sahasında XIII. yüzyıl sonları ile XIV. yüzyıl başlarında Muhammed b. Ahmed b. Zahîr-i Lârendî, Abdü'l-Muhsin-i Kayserî gibi bazı müelliflerin *İbn Ebi'l-Ceyş el-Endelüsî*'nin aruzla ilgili eserini şerh mahiyetinde telifleri, aruzdan bahseden Türkçe eserler arasında yerini almıştır. *Mutahhar b. Ebî Tâib Lârendî*'nin *Ravzatü'l-evzân*'ı yapılan ilk çalışmalar arasında sayılabilir. *Gülşehrî*'nin de aruz konulu Farsça bir eserinin bulunduğu bilinmektedir (Çetin, 1991: 433). Aynı hususta yazılan Türkçe bir eser olarak *Ali Şîr Nevâyî*'nin *Mîzânü'l-Evzân*'ı, *Abdurrahman Câmî*'nin “*Aruz Risalesi*”ne nazire olarak yazdığı önemli eserlerden biridir (Eraslan, 1993: 6).

Ali b. Hüseyin el-Amâsî'ye [ö. 1471] ait, kütüphanelerde nüshalarına sıkça rastlanan ve farklı başlıklar altında istinsah edilmiş “*Risâle-i Arûz-ı Türkî*” isimdeki eser, “aruz”dan bahseden kısa bir girişin ardından, şiir ıstılahlarının açıklandığı bir risale görünümündedir.³ Bu hâliyle eser, *Müstakimzâde Sadeddin Süleyman Efendi*'ye ait “*İstîlâhâtü's-şi'riye*” adlı eserin nüvesi konumundadır⁴. Bu iki eserin aruz ilminin teorik kısmından ziyade, aruzun gerekliliği üzerinde durdukları görülebilir. Aruz'u, “şiir bilgisi” karşılığında kullandıkları anlaşılan bu iki müellifin Arap aruz teorisyenlerinden biri olan *el-Halîl*'in tavrını⁵ benimsedikleri anlaşılmaktadır. *Ferişteoğlu*'na ait “*Mahmûdiye*”⁶ adlı manzum sözlüğün “*aruz risalesi*” olarak literatürde yer bulmuş olmasının (bkz. Çetin, 1991: 433; Şafak, 2003: 4) nedeni ise; sözlükte ayrı aruz kalıpları ile yazılan bölümlerde, bu kalıpların bölüm sonuna bir mısra' olarak eklenmesinin uyandırdığı intiba olsa gerektir. Manzum sözlüklerin kimilerinde yer alan bu türden uygulamaların teorik ve pratik olarak aruz bilgisine ciddî katkı sağlayacak yeterlilikleri

² Tezkire önsözlerinde her ne kadar Kurân'ın, şiirden ayrı tutulması gerektiği söylene de Kurân'da aruz veznine uyan âyetlerin bulunduğu iddiası, tezkire önsözlerinde de yinelenir. Sözelimi Latfî, Tezkire'sinin Önsöz kısmında bu kanaati şöyle dile getirir: “‘Ale'l-husûs ki kelâm-ı kadîm-i vâcibü't-takdîm ve furkân-ı 'azîmde nice âyât-ı 'azime ve beyyînât-ı kerîme mevzûn vâki' olmuştur (Canım, 2000: 77).”

³ Amâsî'nin eseri hakkında bkz. Coşkun, 2003.

⁴ İstîlâhâtü's-şi'riye hakkında bkz. Tolasa 1981, 221-229; 1986, 363-380.

⁵ “el-Halîl, aruzu geniş manâsıyla ‘nazım bilgisi’ olarak almış, ona bağlı olarak kafiye bahsini de aynı eserde incelemiştir. Sonraki âlimlerce bunlar çok defa birbirine bağlı, fakat ayrı mevzular olarak geliştirildi (Çetin, 1991: 427).”

⁶ Eserin yazma nüshaları için bkz. Millî Kütüphane Yazmaları 06 Hk 2805/2 ayrıca Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi 07 El 3042/2.

bulunmamaktadır⁷. Bölüm başlarında ya da sonlarında o bölümün aruz kalıbını veren manzum lügatlerin kataloglara “aruz risalesi” olarak aktarılması, hem aruz bilgisi hem de sözcük anlamı öğreten bir türün varlığı düşüncesini doğurmuş olmalıdır. *Ahmed-i Dâî*’nin “*İlm-i Arûz*” adlı, 29 farklı kalıbın birer dörtlükle açıklandığı küçük eseri, vezinlerin uygulamalı olarak tanıtıldığı bir başka aruz risalesidir⁸. Sayılanların haricinde, aruz konusuna bir bölüm ayıran eserler de mevcuttur. Örnek olarak, *Ahmed-i Bardahî*’nin *Câmi‘u’l-Fâris* adlı eserinde yer alan Türkçe-Farsça aruz risalesi müstakil bir eser görünümündedir⁹. Aynı şekilde *Gelibolulu Sürûrî*, *Bahrü’l-Maârif*’inde [telif: 1549], konuya bir başlık açarak “*aruz ilmi*” olarak nitelenen teorik bilgilere değinmiştir.

Kimi kaynaklarda aruzun Türk edebiyatında millî bir karakter kazanarak kullanıldığını ima eden görüşler yer almaktadır. Varılan hükümlerden bazıları şunlardır:

Fuad Köprülü, “*Edebiyat Araştırmaları* (1986)” adlı eserinde “*Türk Aruzu*”na müstakil bir başlık açar. Ancak burada varılan sonuçlar, Türk şairlerinin belirli aruz kalıplarını tercih ettikleri ve tercih ettikleri kalıplarla yeni nazım şekilleri oluşturdukları verileri dışında bir iddiayı doğrulamamaktadır:

“*Acem aruzunu alan Türklerin eski edebî an’anelerinin tesiri altında, bazı hususiyetler gösterdikleri, meselâ Âcemlerin kullandıkları bazı aruz vezinlerini ahenksiz bularak hiç kullanmadıkları ve bazı yeni nazım şekilleri vücuda getirdikleri, Türk şiirinin muhtelif tekâmül safhalarına ait mahsüller tetkik edilince, hemen göze çarpmaktadır* (Köprülü, 1986: 346).”

“*Türk Aruzu*” tabirini kullanan bir başka isim Nihad Sami Banarlı (2001)’dir. O da Köprülü’nün belirttiği hususlara değinir ve ahenk unsuruna vurgu yapar. Zaman içinde Türk şairlerin, “*Türkçe kelimelerin imalelerine ve bir kısım zihaflarına verdikleri ahenk[in] aynı şiirde artık yadırganmayan bir tabiiğe*” eriştiğini; bu kusurların “*şiirin söylenişinde özel, hatta sevimli bir alışkanlık yarat[tığını]* (s.163)” ifade etmiştir. Ancak şu tespite de yer vermiştir:

“*Bütün bunların, hususiyetle Türk şiir sanatında, eski İranlı üstatlara benzer söyleyişlerden zevk alan bir estetiğin ve böyle bir sanat terbiyesinin neticesi olduğunu tekrarlamak yerinde olur* (s. 163).”

Mustafa İsen (1994)’in ise, “*Türk aruzu*” ile, Türkler tarafından tercih edilen Arap aruz kalıplarını kastettiği görülmektedir:

“*Anadolu’da ortaya çıkan Türk aruzu Arap ve Fars aruzundan başlıca şu noktalarda ayrılır:*

Aynı nazım içinde değişik kalıplar kullanılmamaktadır (rubâî hâriç).

Tuyuğ, müstezat ve rubâî hâriç, belirli nazım biçimleri için tahsis edilmiş aruz kalıpları yoktur. Tuyuğ ve müstezatlarda da bazen belirlenen kalıplar dışında yazılabilmektedir.

Türk şiirinde en çok remel (%47,4) ve hezec (%26,9) bahirleri kullanılmış, onları muzarî, müctes ve hafif izlemiştir. Serî, mütekârib ve kâmil en az kullanılan bahirlerdir. Böylece 16 Arap, 14 İran bahrine karşılık, Türkçe’de 10 bahir mevcuttur (s. 122-123).”

“*Türkçe aruz*” tabirini belki de ilk kullanan Manastırlı Faik (1313: 3-10), bu ismi verdiği risalesinde, “aruz”u mutlak “vezin” anlamında kullanmıştır. Ona göre Türkçe aruz, hece veznidir. Eserde, Klâsik Türk şiirinin vezni olarak kullanılan aruzun ise Farslardan alındığını şu cümlelerle belirtir (s.6): “*Eğerçi Türk şuarâsının mütekaddimîni manzûmelerini hep evzân-ı Türkiyede söyledikleri görülmekte ise de muahharen şuarâ-yı Rûm evzân-ı Türkiyeyi terk ile evzân-ı Fârsiyeye rağbet etmekle şiirlerinde pek çok elfâz-ı ‘Arabiye ve Fârsiye isti’ mâline mecbûr olduklarından şiirleri Türkçelikten çıkıp bütün bütün eş’âr-ı Fârsiye ‘idâdına mülhak olmuştur.*”

Bu noktada sorulması gereken soru şudur: Türk şairlerin, hepsi Arap icadı olan aruz kalıplarından bazılarını tercih ederek onları daha çok kullanmaları, yine Arap aruzu ile yazılan yeni nazım

⁷ “... Anadolu sahasında aruzla ilgili teorik eserler yaygınlık kazanmadan önce Fars ve Türk aruzunun genellikle manzum sözlüklerin içine derc edilerek öğretildiği anlaşılmaktadır. Ekseriya kıtalar hâlinde nazmedilen ve iki (Arapça-Farsça, Arapça-Türkçe, Farsça-Türkçe), bazen de üç (Arapça-Farsça-Türkçe) dilin ibarelerini ihtiva eden bu sözlüklerde, kıtaların baş ve sonlarında, çeşitli vezinleri ve aruz terimlerini öğretici beyitler yer almaktadır (Şafak, 2003: 3-4).” Ancak bu eserler müstakil birer aruz risalesi olarak değerlendirilemez.

⁸ bkz. Sevgi, 2007: 1-11.

⁹ Eserin aruzla ilgili kısmını neşreden Ahmet Sevgi de bu kısmın müstakil bir eser görünümünde olduğunu bildirmektedir. İlgili kısmın neşri için bkz. Ahmet Sevgi, “*Ahmed-i Bardahî’nin Türkçe ve Farsça Manzum Aruz Risalesi*”, *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, S. 19, Konya 2008, s.37-55.

biçimleri meydana getirmeleri; Türkçe'nin aruz ölçüsüne katkısı mı, yoksa aruzun Türkçe'ye katkısı mıdır, ya da dahli midir?

Aruzla ilgili Türkçe temel kaynaklardan Mîzânu'l-Evzân'da, Türklerin aruz tasarrufu hakkında *tuyuğ, koşuk, çenge, müstezat, arazvârî, Türkî* gibi belirli kalıplarla yazılan şekillere rağbet gösterilmesi dışında millî bir uygulamaya yer verilmemiştir. Arap aruzundan yeni kalıplar türetme çabaları ise, o çabayı gösteren şairle sınırlı kalmıştır. Örneğin Edirneli Nazmî (ölümü 1555) Divan'ının sadece elif harfiyle kafiyelenen kısmında 135 farklı aruz kalıbı kullanmış, bunlar arasında kendi icadı olan kalıplara da yer vermiştir¹⁰ (Köksal, 2005: 326). Ancak Nazmî'nin mucidi olduğu kalıpların başka bir şair tarafından kullanıldığı, şu ana kadar tespit edilememiştir. Klâsik Türk şiirinin vezni olarak "aruz"un, Fars terbiyesinden geçmiş Arap aruzu olduğunu söylemenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz¹¹. Türk edebiyatında aruzun Türkçe kelimelere uygulanması esnasında ortaya çıkan imale ise, Türklerin aruz veznine bir katkısı değil; aruz vezninin Türkçe kelimelere bir dahli olsa gerektir. Türk edebiyatında aruzun, zaman içinde herhangi bir zorlanmaya neden olmaksızın kullanılabilmesinin, şairlerin aruz engeline takılmadan doğal ve akıcı mısralara vücut verebilmesinin temel nedeni ise; söz konusu veznin teşekkül ettiği Arapçanın ve aruzu sindirebilen Farsçanın, sigalarına ve terkip kurallarına kadar geniş bir kelime kadrosuyla Türk dili ve edebiyatını kuşatmış olmasıdır. Terminolojisi, bahirleri, kuralları ve tüm uygulamaları dikkate alındığında, Türkçenin aruza herhangi bir tesirinin bulunmadığı; bilâkis onun nüfuzu ile yeni bir şiir telâkkisi geliştirdiği, kalba uyabilmek için kendinden fedakârlık yaptığı söylenebilir.

2. Üç Aruz Risalesi

2.1. Südî / Der-Beyân-ı İştîlâhât-ı 'Arüz [06 Hk 3756: 73a]

Tek sayfa tutarındaki bu manzum aruz risalesinde, aruz kalıplarının isimleri ve özellikleri verilmiştir. Eserin her beyti farklı bir vezinle yazılmıştır. Her beytin ilk mısraı, tam bir aruz kalıbını; ikinci mısraı ise, ilk beyitle aynı vezinde yazılmış olan açıklamaları ihtiva etmektedir.

Metin

[73a]

1 Mefâ' ilün mefâ' ilün fe' ülün
Hezec bahri müşemmen geldi maşşür

Müfte' ilün fâ' ilün müfte' ilün fâ' ilün
Münserihe kaçır-ı vaçy-ı zamm ola budur sözüñ

Müfte' ilün müfte' ilün fâ' ilün
Bahır-i serî' maçviyi bil cân-ı men

Mefâ' ilün fe' ilâtün mefâ' ilün fe' ilât
Bu bahır-i müctes-i maḥbûnı bilgil itme qarâr

5 Fe' ülün fe' ülün fe' ülün fe' ül
Teḳârüb çü kaçır oldu buldı uşül

¹⁰ Nazmî'nin icat ettiği kalıplar da Arap aruzunun etkisiyle oluşturulmuş kalıplardır. Örneğin: mefâ' ilün mefâ' ilü fâ' ilün (Köksal, 2005: 326). Bunlar da Arap aruzunda olduğu gibi hecelerin uzunluk ve kısalığı esas alınarak oluşturulmuştur.

¹¹ Türk ve Fars edebiyatlarında tercih edilen aruz kalıpları arasında fark olmadığını da eklemekte fayda vardır: "Fars ve Türk edebiyatlarındaki aruz vezinleri üzerine yapılmış olan araştırmalar, her iki edebiyatta kullanılmış olan belli başlı vezinlerin 20-25 civarında bulunduğunu, Fars ve Türk şairleri arasında görülen tercih oranlarındaki farklılıklara ve vezin türlerindeki çeşitliliğe rağmen, bu vezinlerin hemen hemen aynı kalıplar olduğunu ortaya koymuştur (Şafak, 1996: 31)."

Mef' ülü fâ' ilätü mefâ' ilü fâ' ilät
Baħr-i muzâri' aħreb ü mekfüfdur ' ayân

Müstef' ilün müstef' ilün müstef' ilün müstef' ilün
Baħr-i recezdür sâlim ü eczâ müşemmen pür-güher

Mef' ülü mefâ' ilün fe' ülün
Gec aħreb-i ħabz ile hezecden

Fâ' ilätün fâ' ilätün fâ' ilätün fâ' ilät
Bu remel baħridürür kim ħab' uñı maħzen kıılır

10 Mefâ' ilün mefâ' ilün mefâ' ilün mefâ' ilün
Hezec baħri müşemmendür ki eczâsı ħamu sâlim

Mütefâ' ilün mütefâ' ilün mütefâ' ilün mütefâ' ilün
Bu ki baħr-i kâmil oħur iseñ sözüñüñ bahâsı mezîd olur

Mef' ülü mefâ' ilü mefâ' ilü fe' ülün
Bu aħreb-i mekfûf ile maħzûf-ı hezecden

Müfâ' aletün müfâ' aletün müfâ' aletün müfâ' aletün
Bu ki ' Arabî buħür düşer ne Türki düşer ne ħod Tatarî

Mef' ülü mefâ' ilün mef' ülü mefâ' ilün
Vezn-i hezec-i aħreb budur ki müşemmendür

15 Müstef' ilätün müstef' ilätün
Oldı müreffel baħr-i recezdür

Mütefâ' ilün fe' ülün mütefâ' ilün fe' ülün
Bu ki kâmil-i muħaţţaf didiler i cân efendi

Mef' ülü fâ' ilätün mef' ülü fâ' ilätün
Olsa muzâri' aħreb vezni bu olur anuñ

Fâ' ilätün mefâ' ilün fe' ilät
Bu ħafîf oldı ħaşr ile maħbün

Müfte' ilün müfte' ilün müfte' ilün müfte' ilün
Bu recez-i maţvîyi bil tâ olasın ehl-i hüner

20 Müfte' ilün fâ' ilät müfte' ilün fâ'
Maţvî vü meczû' geldi münserih ey şâh

Mefâ' ilü fe' ülün mefâ' ilü fe' ülün
Çü mekfûf ola maħzûf hezec baħri dilâ say

Mef' ülü mefâ' ilün mefâ' ilün fâ'
Bu vezn-i rubâ' idür kim olmaz pinhân

Müfte' ilün mefā' ilün müfte' ilün mefā' ilün
Ṭayy ile ḥabn ile recez oldı revā vü rāst-ter

Fe' ilātün fe' ilātün fe' ilātün fe' ilāt
Bu durur baḥr-i remel kim ola maḥbün eṣeri

25 Fe' ülün mefā' ilün fe' ülün mefā' ilün
Hemīşe sa' ādet yarıcuñ devletün eفزün

Fe' ülün fe' ülün fe' ülün fe' ülün
Tekārüb k'ola sālīm uş ey perī-rūy

Fā' ilātü müfte' ilün fā' ilātü müfte' ilün
Ṭayy iderse muḳteşebi dinür aña ehl-i hüner

Fā' ilātün fā' ilātün fā' ilāt
Vezni budur çün remel maḥzūf ola

2.2. Gedā / 'Arūz Risālesi [06 Mil Yz A 4884/5: 32b-38a]

Telif ve istinsah tarihinin bulunmadığı yazmadaki bu risalede, iki beyitte geçen “Gedā” sözcüğünün mahlas olarak kullanıldığı görülmektedir.

Metin, klâsik metinlerin bir özelliği olarak “hamd ü senâ” ile başlamaktadır. Bu bölümde Allah'ın her şeyi bir vezn (=ölçü) dâhilinde yaratmasının bir göstergesi olarak aruz veznini değerlendirmektedir. Ebu'l-Ceyş'in muhtasar risalesini gördüğünde onu Türkçeye aktarma arzusu duyduğunu söyleyen Gedā, tercümesine birkaç terimi açıklamak suretiyle ilâveler yaptığını söyler. “Şiir, misra, beyit, mesnevî, rubâi çâr misrâ, kıta, kaside, tercî, gazel, hiciv, mersiye, nesb” gibi şiirle ilgili terimlerin açıklandığı kısımda Gedā'nın, “aruz ilmi” terimini “şiir ilmi” karşılığında kullanan el-Halil'in telâkkisine riayet ettiği söylenebilir. Aruz vezni ile ilgili terimlerin açıklanmasının ardından manzum kısım sona erer. Örnek şiirlerden hareketle aruz terimlerinin açıklandığı ikinci kısımda, aynı beytin ve mısraın farklı versiyonlarında aruz bahrinin nasıl isimlendirileceği belirtilmiş, bahirlerin asıl biçimleri verilerek bundan hareketle türetilen vezinler açıklanmıştır. Sayfaların üzerine, gelişigüzel açıklamalar ve karalamalar biçiminde yazılmış olan bu ikinci bölümü, çalışmamıza dâhil etmedik.

Metin

[32b] Bismillâhirrahmānirrahîm

1 Ḥamd ol Allâh[a] ki beyt ile mükerrermdür 'arūz
Ol ki bu gök çâderin ḳudretle ḳurdı bî-'arūz

Böyle ḡabrâ-yı taḡallî baş-ber-âb eyledi
Hem sükünna cibâl evtâdın esbâb eyledi

Münserih bî-ḡad miyâh enhâr-ı pehnâ vü ṭavîl
İtdi icrâ bu vasîṭ-i 'arzda emşâli Nîl

Vâfir itdi rüy-ı ḡabrâ üzre envâ'-ı ni'am
Rızḳm[a] kâmil olur 'âlemde insân u ne'am

5 Vezni ü miḳdâr iledür yanında eşyâ ser-te-ser

Kaṭrehā-yı baḥre Rabdü[r] berre oldur bā-ḥaber

Hem dūrūd-ı bī-nihāye ol Resūl-i Bā-ṣafā
Ol Ḥabīb-i Ḥaḳ Ebū'l-Ḳāsım Muḥammed Muṣṭafā

Ḥazretine ol kim oldur[ur] Şefī^c-i Yevm-i Dīn¹²
Daḥi aşḫābına vü āline anuñ ecma^cin

Ba^c dehu gördüm ^carūz ^cilmin[i] çün ^cilm-i cezīl
Raġbet idüp çaḳ efāzıl itdiler¹³ sa^cy-ı cemīl

Bir ^cil[i]mdür kim kemālāt ehline pīrāyedür
Şi^cr oḳuyup dimege ḳudret virür sermāyedür

10 Bilinür bu ^cilm ile baḥrūñ zaḥīf ü sālīmī
Vezn ü baḥr-i beytūñ olursın bunuñla ^cālīmī

Pes Gedā daḥi cevānī ^cāleminde bir zamān
Cānib-i ^cilm-i ^carūza eyledüm şarf-ı ^cinān

Ḳanda kim görsem bu fenn içinde zībā muḥtaşar
Cehd ile anı taşaffuḥ idüp eylerdüm naḫar

Endelüsli Şeyḫ bū'l-Ceyş işbu fenn içre meger
Eylemiş bir muḥtaşar te^clīf ġāyet mu^cteber

Bu Gedā anı göricek ḥāṭır[i] itdi ḥuṭūr
Kim bu tarz üzre olaydı Türkīce Tāzī buḥūr
[33a]

15 Mübtedi^cler fehmine eshel olurdu bī-gümān
Güç gelür ba^czına zīrā anlaruñ Tāzī lisān

Fārsī vü Türkīde var çoḳ ^carūz ammā ^cArab
Tarzı üzre görmedüm Türkīce ey kān-ı edeb

Tarz-ı Tāzīyi bilen hem Fārsīyi fehmi ider
Fārsī tarzın bilen Tāzīyi şekk [ü] vehmi ider

İmdi pek lāzımdurur bilmek buḥūr-ı Tāzīyi
Dinilür bī-ma^crifet olana gezdür tāzīyi

Pes tevekkül eyleyüp Ḥaḳ hazretine bu Gedā
Türkīde yazdum naḫīre aña bā-^cavn-i Ḥudā

20 Hem daḥi ba^cz-ı zevāyid aña zamm itdüm ^cayān
İşṭilāḥ-ı şī^cri ben daḥi biraz itdüm beyān

Her bir aṣl-ı baḥr için bir beyt icād eyledüm

¹² Yevm-i dīn : Yevmü'd-dīn [metin]

¹³ itdiler : aña itmiş [metin]

Hem fūrū' ını içinde anuñ irād eyledüm

Ol birer beyt baħrinüñ ismini hem i' tã ider¹⁴
Ba' zı şibhen iştiķāķen ba' zısı inhã ider

Her ' arūzuñ āħiri ebced ħurūfindan biri
Çaç ' arūzı var o baħrūñ oldı anuñ meş' eri

Daħi ħarf-i evveli mısrã' -ı şānīnūñ ' ayān
Đarbı kaç olduğın ol baħrūñ o ħarf ider beyān

25 Mısrã' -ı şānīnūñ āħir ħarfi ey rūy-ı cemīl
Baħr [u] eczāsı kaç olduğına olmuşdur delīl

Hem daħi ħarf-i revıyy-i fer' anı iħbār ider
Kendü ol aşluñ kaçınıcı đarbıdur iş' ar ider

Pes ümīd oldur bu ra' nã tarz ile bu muħtaşar
Ola tārīħi gibi zībã vü ra' nã mu' teber

Bu kıt' a-i cevāhir-nizām iştilāħāt-ı şı' rıyeyi ider i' lām

Şi' r bilmekdür luğatde iştilāħīsi tamām
Bir muķaffã vü muħayyel kaçd ile mevzūn kelām
[33b]

30 Daħi bil mısrã' lüğatde ħapu ħanadıdurur
Nişf-ı beytūñ iştilāħātına [anı] uydurur

Beyt iki mısrã' a dirler hem eyã ruħsarı gül
İki[si] daħi muķaffã olması lâzım degil

Meşnevī dirler muķaffã olsa hep mısrã' ları
Hem rubã' i çār mısrã' dur muķaffã her biri

Şi' rde tekrār gelse derūn ile bir mısrã' eger
Tūl u ' urūz oķunana¹⁵ çār mısrã' didiler

Kim bu çāruñ her birinde ħāfiye ola tamām
Dir ' arūzīler murabba' buña ey şīrīn-kelām

35 Baħr deryādur luğatde¹⁶ iştilāħātında līk
Şi' rūñ evzānı olan elfāzıdur [ey] ħūy-ı teng

Vezn cezm ü fetħa [ve] zämme ile [hem] kesreden
Ĥāşıl olan hey'ete dir tãlibān-ı bāb-ı fen

İkiden nüh beyte dek ebyāta dirler kıt' a nām

¹⁴ Ol her beyt ismin baħrinüñ i' tã ider [metin]

¹⁵ ' urūz oķunana : ' urūzına oķunan [metin]

¹⁶ deryādur luğatde : deryāda [metin]

Kim muḳaffā olmaya mıṣrā' -1 evvel ey hümām

Hem ḳaṣīdedür toḳuz beyti geḳen ebyāta ad
Olsalar vezn ü ḳavāfīsinde[dür hem] anda ad

Dirler üç yā beṣ ya yedi beyte terci' ey [pü]ser
Bunlaruñ mā-beynine girse mükerrer beyt eger

40 Beṣ ya yedi yā toḳuz beyt[i] ḡazel bil ey lebbīb
Kim ol ebyātuñ içinde buluna vaṣf-1 ḡabīb

Zıkr-i evṣāf-1 lemīde medḡ ü zıkr-i vaṣf-1 zıṣt
Hicvdür tüt bunları ḡāṭırda ey nıḳū-siriṣt

Merṣiyedür medḡ-i meyyit hem nesīb oldur 'ayān
Ola ḡāl-i 'āṣıḳ u ma' ṣūḳ ṣi' r içre beyān

Dir sūtün-1 ḳādere bilgil lūḡat ehli 'arūz
Mıṣra' -1 evvelüñ āḡır cüz'ine ehl-i 'arūz

Ol cüz' oḳunduḡda ṣi' rüñ baḡrı bilinür hemān
Sālim ü yā ḡayr-1 sālim midür ol [ider] 'ayān
[34a]

45 Mıṣra' -1 evvelüñ evvel cüz' i ṣadr u ibtidā
Mıṣra' -1 ṣānīnūñ evvel cüz' idür bil ṭālibā

Mıṣra' -1 ṣānīnūñ āḡır cüz'ine ḡarb oldı nām
ḡaṣvdür ortalarında olan eczā bi't-tamām

İṣṭılāḡ-1 ṣi' r daḡı çoḡdurur ammā pek uzar
Cümlesin zıkr eylemek bu muḡtaṣar adın bozar

Bu kıt' a-i mergūbe-i ṣafā-efzā ṣi' r terkīb olunan eczā beyānındadır¹⁷

Çünki bildüñ ṭālibā kim ṣi' r imiṣ mevzūn kelām
İmdi her mevzūna bir mīzān lāzımdur tamām

50 Kim ṣaḡīḡ ü fāsīd ol mīzān ile ola 'ayān
Pes 'arūzı ṣi' re mīzān eylemiṣdür kāmīlān

Daḡı ṣol eczā ki anlardan mürekkeb ola ṣi' r
Bil sekizdür aṣlı lāzımdur buña ḡaḳḳā ki ṣi' r

İki cüz' idür ḡumāsī hem sūbā' i ṣeṣdürür
Fā' ilün ile fe' ülündür ki ḡarfı beṣdürür

Fā' ilātün daḡı mef' ülāt hem mefā' ilün
Hem mefā' ilün mefā' ilün daḡı müstef' ilün

¹⁷ beyānındadır : ebyātındadır [metin]

İşbu eczâ daği tertib olunur bil ser-te-ser
Fâşıla eyle vetedden hem sebebden ey püser

55 İki dürlüdür sebep bir[i] hafif ü bir şaķıl
Bunları hıfz itmege sa'y it eyâ vech-i cemil

İki harfe dir hafif erbâb-ı fenn ü zü'l-kemâl
Kim anuñ ikinci harfi sâkin ola *lem* mişâl

Hem şaķıl olan sebebdür iki harf-i bî-sükün
Kim *ere* dimiş mişâlin bunuñ aşhâb-ı fünün

İkidür daği veted mefrûk u mecmû' dur ' ayân
Didiler mefrûk üç harfe ki ola sâkin beyân

Hem dinür üç harfe mecmû' sâlişi sâkin hemân
Fâşıla hem ikidür şugrâ vü kübrâ ey cevân
[34b]

60 Râbi' i sâkin hurûfa çâr şugrâ dinilür
Hâmisi sâkin faķaķ beş harfe kübrâ dinilür

Dü veted şugrâ mişâlidür ' alâ re'sü'l-cemil
Olcaķ tenvin elif lâm-ı *cebe*den çün bedel

Hem mişâl fâşıla-i kübrâ[ya] di *semketin*¹⁸
Ögrenür bu ' ilmi ' âlemde kemâlât isteyen

Bu kıt'a lâzimetü'l-hıfz ve'l-iz'an 'ilel-i e'ariz ve đurübı beyân ider

Bil ki hep aşl-ı buhür on altıdur ' inde'l-' Arab
Bunlaruñ lâkin fûrû' ı vardır ey kân-ı edeb

Cümlesinüñ daği otuz dört ' arüzü var tamâm
Altmış üç đarbi daği var[đur] buhürüñ ey hümâm

65 Hem bu otuz dört ' arüzü altmış üç đarb ' illeti
Cümlesi yigirim¹⁹ üđdür hıfz idüp bul ' izzeti

Habn hem ' işmâr u tayy u habl u kabz u ' aşb hem
Kaşr u kaķ' u leff ü keşf ü vaķfdur daği behem

Kaţf u hażz u şalm u hażf u daği teş' işle beter
Cüz' ü terfil ü izâle kik ü tesbiğle şeter

Habn ammâ sâkin olan harf-i şanı hażfidür
Daği ' işmâr ey püser iskân ikinci harfidür

Hażfi hem dördinci harf-i sâkinüñ tayyđur şehâ

¹⁸ Hem mişâl fâşıla-i kübrâ[ya] di *semketin* : Hem mişâle fâşıla-i kübrâ dinilmiş *semketin* [metin]

¹⁹ Metinde bu şekilde yazılmıştır, vezin de sözcüğün bu şekilde okunmasını gerektirmektedir.

- Habl dirler cem^ç olıcağ habn u tayy ey hoş-likā
- 70 Kıabz dirler sākın olan hāmisi hāzf eylemek
Hāmīs iskān olsa ‘asb ile gerek vaşf eylemek
- Ger hafıfūñ sākini hāzf [u] kıalan iskān ola
Kıaır dirler ger vetedde olsa dir[ler] kıaı^ç āña
- Keff dirler çün yedinci hārf-i sākın ola hāzf
Müteharrik olsa hāzf keşf olur iskānı vaķf
- Hem hafıfı hāzf idüp mā-kāblin iskān eylemek
Kıaıfđur hep bunları lāzımdur iz^ç ān eylemek
[35a]
Hıadd dirler dađı mecmū^ç -ı veted hāzfine bil
Şalm dirler hāzf-i mefrūkına hem bī-kāl u kııl
- 75 Fā^ç ilātün vetedinden müteharrik hāzfine
Didiler teş^ç iş^ç ālem ol kıamunuñ vaşfına
- Hāzf dirler sākıt olsa ger hafıf ola sebeb
Kendüsin hāzf kıılanın kııt^ç a ter oldı laķab
- Cüz^ç her bir şaırdan bir cüz^ç-i kıaı^ç idur hemān
Şaır hāzf-i nışf-ı beyt ü nehk hāzf-i şālīşān
- Bil ezālīm itmedür mecmū^ç da bir sākın ziyād
Hem hafıfınde ziyāde itmeg[e] tesbīg ad
- Bir hafıf itmek ziyāde āhire terfıl nām
Sālīm olmağ bu ‘ilelden ta^ç riyedür ve’s-selām

2.2. Fedāyī / İcmāl-i ‘Arüz [06 Yz A 3153/1: 16b-18b]

Fedāyī’ye ait eserin giriş kısmında, eserin yazılma nedeni açıklandıktan sonra aruz kalıpları ve bunların oluşma biçimleri izah edilmiştir. Aruz ilminin temel kavramlarının da tanımlandığı eser, benzeri risalelerden pedagojik faydası yönünden ayrılmaktadır. Nitekim eserin dilinin ve üslûbunun diğer risalelere göre daha anlaşılır olduğu dikkati çekmektedir.

Metin

(الحمد لله رب العالمين و الصلوة و السلام على رسولنا محمد و اله و صحبه اجمعين) [16b]

Ammā ba^çd, ammā ‘arz-ı *Fedāyī*-i nā-tüvān ü bende-i kemīn-i pür-noķşān budur ki ba^çz-ı hıllān-ı bā-şafā vü ihvān-ı vefā kıarındaşlar ile müzākere-i eş‘ārda bir nebze uşul ü kıavā‘id-i ‘ilm-i ‘arüz beyān olmağ iktizā itmegin birkaç kelime tahırr ve *İcmāl-i ‘Arüz* diyü tesmiyye ve taşırr kıılındı. (و بالله و استجير و هو نعم المجير)²⁰ Muķaddemā ma^çlüm ola ki i‘tibār-ı ehl-i ‘arüz hıurūf-ı lafzadur. Ol hārf mektüb ve gerek ğayr-ı mektüb ve diğerr mu‘teber olan ‘aded-i hıurūf ve ‘aded-i hārekātdur. Hıuşūşıyyet-i hıurūf u hārekāt ğayr-ı mu‘teber olup ancağ i‘tibārları ‘aded-i hıurūf ve ‘aded-i hārekāt ve terbiyyet-i hārekāt u sekenātdur. Binā’en ‘alā zālīk ‘ilm-i ‘arüzüñ bināsı müteharrik ve sākın olup hārf-i müteharrike bu

²⁰ Allah’tan himaye olunmayı isterim. O ne güzel himaye edicidir.

şüretde [◌] bir halka ‘alâmet ve harf-i sâkine bu şüretde [◌] bir elif ‘alâmet vaz‘ olunmuşdur, tâ ki zabt u fehm-i uşul-i erkân eshel ü âsân ola.

Faşl:

Uşul-i aşliyye-i ‘arûziyyet üçdür: sebeb, veted, fâşıla. Sebeb, ikidür: sebeb-i hafîf, sebeb-i şakîl. Sebeb-i hafîf, bir harf-i müteharrik ile bir harf-i sâkine dirler. Bu şüretde: [◌ ◌] ²¹. “Lem” gibi. Sebeb-i şakîl, iki harf-i müteharrike dirler. Bu şüretde: [◌ ◌]. “Ere” gibi. Veted daği ikidür. Biri veted-i mecmû‘, biri veted-i mefrûk ve bu veted gerek her birisi iki hüruf-ı müteharrik ve bir harf-i sâkinden, lâkin veted-i mecmû‘da iki müteharrik muqaddem ve bir sâkin mu’ahhar. Bu şüretde: [◌ ◌ ◌]. “aliyy” gibi. Veted-i mefrûkda bir müteharrik evvelinde ve bir müteharrik âhîrinde, sâkin vasaatında olur. Bu şüretde: [◌ ◌ ◌]. “Ra’sse” gibi. Fâşıla daği ikidür. Biri fâşıla-i kübrâ ve biri fâşıla-i şugrâ. Fâşıla-i şugrâda dört harf, üç evvelki harf müteharrik ve bir şoñraki harf sâkin ola. Bu şüretde: [◌ ◌ ◌ ◌]. “cebelin” gibi. Fâşıla-i kübrâ beş harfdür ki [17a] dört evvelki harf müteharrik ve bir şoñraki harf sâkin olur. Bu şüretde [◌ ◌ ◌ ◌ ◌]. “semeketin” gibi. Cümleten uşul-i ‘arûz altı oldu ve her birisi için mişâl, bu terkîbde müctemi‘ olmuşdur. Lem hafîf, ere şakîl, ‘aliyy mecmû‘, ra’sse mefrûk, cebelin şugrâ, semeketin kübrâ. Ol erkânlar bunlardur: fe‘ülün, fâ‘ilün, mefâ‘ilün, müstef‘ilün, fâ‘ilâtün, müfâ‘iletün, mütefâ‘ilün, mef‘ülâtün.²²

Faşl:

Bu erkân²³-ı şemâniyyenüñ t̄arîk²⁴-i istihrâcı budur ki: Uşul-i mezkûreden bir veted-i mecmû‘ ile bir sebeb-i hafîf getirüp vetedün taqdîmiyle bu şüretde [◌ ◌ ◌ ◌] terkîb idersin, fe‘ülün vezni hâşıl olur ve eger sebebi veted üzerine taqdîm idersin, bu şüretde [◌ ◌ ◌ ◌] terkîb idersin fâ‘ilün vezni hâşıl olur ve eger iki sebeb-i hafîf ile bir veted-i mecmû‘ getirüp vetedün taqdîmiyle bu şüretde [◌ ◌ ◌ ◌ ◌] terkîb idersin mefâ‘ilün vezni hâşıl olur ve eger vetedi te’hîr ile bu şüretde [◌ ◌ ◌ ◌ ◌] terkîb idersin, müstef‘ilün vezni hâşıl olur ve eger vetedi iki sebeb beynine tavassut itdürüp bu şüretde [◌ ◌ ◌ ◌ ◌] terkîb idersin, fâ‘ilâtün vezni hâşıl olur ve eger bir veted-i mecmû‘ ile bir fâşıla-i şugrâ getirüp vetedün taqdîmiyle bu şüretde [◌ ◌ ◌ ◌ ◌] terkîb idersin, müfâ‘iletün vezni hâşıl olur ve eger vetedi te’hîr ile bu şüretde [◌ ◌ ◌ ◌ ◌] terkîb idersin, mütefâ‘ilün vezni hâşıl olur ve eger iki sebeb-i hafîf ile bir veted-i mefrûk getirüp vetedün taqdîmiyle bu şüretde [◌ ◌ ◌ ◌ ◌] terkîb idersin, fâ‘ilâtün vezni hâşıl olur ve eger veted-i sebeplerden te’hîr ile bu şüretde [◌ ◌ ◌ ◌ ◌] terkîb idersin, mef‘ülâtü vezni hâşıl olur ve eger veted-i mefrûk iki sebeb beynine tavassut itdürüp bu şüretde [◌ ◌ ◌ ◌ ◌] terkîb idersin, müstef‘ilün vezni hâşıl olur ki bunlara erkân-ı ‘arûz ve efâ‘il ü tefâ‘il ve evzân ve mevâzîn-i ‘arûzî dirler ve bunlar şüreten sekiz i‘tibâren ondur [17b] ve bu erkânun iki evvelki rûknleri humâsîdür, ya‘nî beş harfli ve bâkî sekizi yedi harflidür, anlara sübâ‘î dirler ve bu erkânlardan daği on toköz bañr istihrâc olunur. Ol bañrler bunlardur: tavîl, medîd, basît, vâfir, kâmil, mütekarîb, mütedârik, hezec, recez, remel, serî‘, münserih, hafîf, muzâri‘, muqtedab, müctess, cedîd, qarîb, müşâkil ve bu on toköz bañrün evvelki beş bañrleri ki tavîl, medîd, basît, vâfir, kâmil, ‘Arab’a mañşûşdur, ya‘nî ‘Arab’un ğayrı ol beş bañrden şî‘r söylemezler ve eger söyleseler daği nâ-maṭbû‘ olur ve üç bañrleri ki cedîd, qarîb, müşâkildür, bunlar daği ‘Acem’e mañşûşdur, ya‘nî ‘Arab ol üç bañrde şî‘r söylemezler ve bâkî on bir bañr ki mütekarîb, mütedârik, hezec, recez, remel, serî‘, münserih, hafîf, muzâri‘, muqtedab, müctess ‘Arab ile ‘Acem beyninde müştarekdür. Ya‘nî ol on bir bañr [ile] hem ‘Arab ve hem ‘Acem şî‘r söylerler ve ma‘lûm ola ki bu on toköz bañrden beş bañr ki hafîf, serî‘, cedîd, qarîb, müşâkildür dâ’imâ müseddese’l-eczâ isti‘mâl olunur ve bir bañr daği müsemmenü’l-eczâ isti‘mâl olunur ki ol bañr tavîldür ve bâkî bañrler hem müseddese, hem müsemmenü’l-eczâ isti‘mâl olunur.

Faşl:

²¹ Transkripsiyon esnasında, orijinali Arap harfli Türk yazısında elif [◌] ve halka [◌] şeklinde gösterilen simgelerin ifade ettiği heceleri de Lâtin harflerini dizdiğimiz gibi, soldan sağa sıraladık.

²² Metindeki sıralama şu şekildedir: “fe‘ülün, mefâ‘ilün, mefâ‘ilün, müstef‘ilün, fâ‘ilâtün, mefâ‘ilün, mütefâ‘ilün, mef‘ülâtün, müfâ‘iletün, müstef‘ilün”. Ancak, sekiz erkân olarak sayıldığı hâlde on tef ile verildiği için tekrar eden tef ileleri çıkardık ve metindeki biçimini *Mîzânü’l-Evzân*’dan kontrol ederek düzelttik.

²³ metinde: erkânlar

²⁴ metinde: t̄arîkî

Evvân-ı nüvâzdegân: Vezn-i hezec: mefâ'îlün mefâ'îlün mefâ'îlün mefâ'îlün, vezn-i recez: müstef' ilün müstef' ilün müstef' ilün müstef' ilün, vezn-i remel: fâ' ilâtün fâ' ilâtün fâ' ilâtün fâ' ilâtün²⁵, vezn-i mütekarib: fe' ülün fe' ülün fe' ülün fe' ülün, vezn-i mütedârik: fâ' ilün fâ' ilün fâ' ilün fâ' ilün, vezn-i vâfir: müfâ' aletün müfâ' aletün müfâ' aletün müfâ' aletün, vezn-i kâmil: mütefâ' ilün mütefâ' ilün mütefâ' ilün mütefâ' ilün, vezn-i tavîl: fe' ülün mefâ'îlün fe' ülün mefâ'îlün, vezn-i medîd: fâ' ilâtün fâ' ilün fâ' ilâtün fâ' ilün, vezn-i basîf: müstef' ilün fâ' ilün müstef' ilün fâ' ilün, vezn-i serî': müstef' ilün müstef' ilün mef' ülâtü, vezn-i cedîd: fâ' ilâtün fâ' ilâtün müstef' ilün, vezn-i qarîb: mefâ'îlün mefâ'îlün fâ' ilâtün, vezn-i münserih: müstef' ilün mef' ülâtü müstef' ilün mef' ülâtü, vezn-i hafîf: fâ' ilâtün [18a] müstef' ilün fâ' ilâtün, vezn-i muzâri': mefâ'îlün fâ' ilâtün mefâ'îlün fâ' ilâtün, vezn-i mukteḍab: mef' ülâtü müstef' ilün mef' ülâtü müstef' ilün, vezn-i müctesḥ: müstef' ilün fâ' ilâtün müstef' ilün fâ' ilâtün, vezn-i müşâkil: fâ' ilâtün mefâ'îlün mefâ'îlün ve bu zîkr olunan evzânun her birisi bir mısrâ' uñ veznidür. Mısrâ', bir beytün nişfına dirler. İki mısrâ' bir beyt olur ve bir beytün rükn-i evveline şadr ve rükn-i âhîrine 'arüz ve mısrâ'-ı şânînin rükn-i evveline ibtidâ ve rükn-i âhîrine ḍarb dirler. Şadr ile 'arüz ve ibtidâ ile ḍarb beynerine haşv dirler ve zîkr olunan evzân-ı sâlîme dirler. Ya'nî aşlı vaz'ı üzre dirler, lâkin cümlesin hâliyyen aşlı vaz'ı üzre isti'mâl itmeyüp daḥî ziyâde maṭbû' olsun için ba'z-ı erkânlarından ba'z-ı hurûf u harekât ışkât idüp ve gâhî bir iki harf ziyâde itmek ile tebdîl ü taḡyîr idüp ol taḡyîrâta zihâf dirler. Zihâf zaḥfuñ cem'idür. Zaḥf luḡatde bir şeyi aşlından düşmege dirler. Sehm-i zâhîf dirler ol oḡ ki nişângâhdan dūr vâkı' ola, kezâlik bu ta' bîrât sebebiyle ol evzân aşlından dūr olduḡı için bu ta' bîrâta zihâf didiler ve bu zihâf kırḡdan ziyâde ve her biri birer isimle müsemmedür, lâkin evvelki keşîrû'l-vuḡû' dur. Bunda zîkr olunur: ḥabn, ṭayy, ḡabz, keff, keşf, vaḡf, ḡazf, ḡaşr, izâlet, tesbîḡ, terfîl, şekl, ḡaṭ', naḡr, ced', ḡarb, şelm, hetm, cebb, zelel, beter, şeter. Ḥabn, ḡarf-i şânî-i sâkini ışkâta dirler. Ṭayy, ḡarf-i râbî-i sâkini ḡazfe dirler. ḡabz, ḡarf-i ḡâmis-i sâkini atmaḡa dirler. Keff, ḡarf-i sâbî-i sâkini ışkâta dirler. Keşf, yedinci ḡarf-i müteḡarrîki ḡazfe dirler. Vaḡf, ḡarf-i sâbî-i müteḡarrîki iskâna dirler. Ḥazf, âḡîr rüknden sebeb-i ḡafîfi atmaḡa dirler. Ḥaşr, rükünün âḡîrinde vâkı' olan sebeb-i ḡafîfüñ sâkini[ni] atup müteḡarrîkin sâkin ḡılmaḡa dirler. İzâlet, âḡîr rüknde vâkı' olan sebeb-i ḡafîfüñ sâkini ile müteḡarrîki beynine bir elif ziyâde itmege dirler. Tesbîḡ, âḡîr rüknde [18b] vâkı' veted-i mecmû' uñ sâkini ile müteḡarrîki beynine bir elif ziyâdeye dirler. Terfîl, müstef' ilün rük[ni]nün âḡîrine bir sebeb-i ḡafîf ziyâde itmege dirler. Şekl, ḡabn ile keffün ictimâ'ına dirler. Ḥaṭ', âḡîr rüknde vâkı' veted-i mecmû' uñ sâkini[ni] ışkât ve mâ-ḡabli sâkini sâkin ḡılmaḡa dirler.

KAYNAKÇA

- BANARLI, Nihad Sami (2001). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- CANIM, Rıdvan (2000). *Latîf - Tezkiretü's-şuarâ ve Tabsıratu'n-nuzemâ*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- COŞKUN, Menderes (2003). "Edebî Terimler ve Aruzla İlgili Bir Eser: Alî b. Hüseyin Hüsâmeddîn Amâsî'nin Risâletün Mine'l-Arüz ve Istılâhî's-Şi'rî", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 8, s. 97-130
- ÇETİN, Nihad M. (1991). "Arüz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. III, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, s. 424-437.
- ERASLAN, Kemal (1993). *Alî-Şîr Nevâyî-Mîzânı'l-Evzân*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İSEN, Mustafa (1994). "Aruzun Anadolu'daki Gelişim Çizgisi", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 119-125.
- KÖKSAL, M. Fatih (2005). "Orijinal Bir Şair: Edirmeli Nazmî ve Dîvân'ına Yeni Bakışlar", *Klasik Türk Şiiri Araştırmaları*, Ankara: Akçağ Yayınları, s. 319-338.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad (1986). *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Manastırlı Fâik (1313). *Türkçe Aruz*, Kostantuniyye: Âlem Matbaası.
- SARAÇ, M. A. Yekta (2007). *Klasik Edebiyat Bilgisi Biçim-Ölçü-Kafiye*, İstanbul: 3F Yayınevi.
- SEVGİ, Ahmet (2008). "Ahmed-i Bardahî'nin Türkçe ve Farsça Manzum Aruz Risalesi", *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, S. 19, s. 37-55.

²⁵ Bu bahir ve bunun gibi dört aynı tef'ileden oluşan diğer bahirler, metinde "fâ' ilâtün 4" örneğinde olduğu gibi sayıları verilerek kısaltılmıştır.

SEVGİ, Ahmet (2007). "Ahmed-i Dâî'nin Bilinmeyen Bir Eseri: İlm-i Arûz", *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, S. 18, s. 1-11.

ŞAFAK, Yakup (1996). "Fars ve Türk Edebiyatlarındaki Aruz Vezinlerinin Ritmik Yapıları Üzerine Düşünceler", *Yedi İklim*, S.70, s.31-34.

ŞAFAK, Yakup (2003). *Aruz Terimleri*, Konya: Saye Yayınları.

Taşköprizâde Ahmed Efendi (1313). *Mevzû'âtü'l-Ulûm*, İstanbul: İkdam Matbaası.

TOLASA, Harun (1981). "18. Yüzyılda Yazılmış Bir Divan Edebiyatı Terimleri Sözlüğü -Müstakimzâde'nin Istılâhâtü'ş-şi'riyye'si-", *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 1, s. 221-229.

TOLASA, Harun (1986). "18. yy.'da Yazılmış Bir Divan Edebiyatı Terimleri Sözlüğü -Müstakimzâde'nin Istılâhâtü'ş-şi'riyye'si-II", *İÜEF Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XXIV-XXV, s. 363-380.